

ניל מנוסי

קומות של חירות

פורסם ב"מקור ראשון", מוסף שבת

"והמכתב מכתב א-להים הוא חרות על הלוחות": אל תקרא חרות אלא חירות, שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה" (משנה אבות ו ב).

משנה זו היא הבסיס העיקרי לפולמוסים יהודיים עם חזונות זרים של חופש, יסוד הטענה הותיקה כי החופש שהם מציעים כוזב, וכי חירות אמיתית מושגת דוקא דרך השתעבדות לתורה. בישראל ובבוטות היא באה להפוך על פיה את הרושם המתבקש יותר, לפיו חייו של הכפוף לחוקי התורה הינם לאין ערוך פחות חופשיים משל הפטור ממנה. ואם כן היא מערערת על מושג החופש כולו, ומעלה את האפשרות כי מהותו האמיתית שונה מכפי שנדמה.

מימרות מסוג זה נוטות להשחק עם השנים ולהפוך לקלישאות, שאמירתן מלאה את פה הדובר ואת אוזן השומע, ואינה חודרת אל לב. אבל עלינו לזכור, שעל פי רוב הקלישאות הן האוצרות בתוכן את האמיתות היסודיות ביותר, ששמיעתן תדיר היא הבסיס לחיים ערים ובריאים. חג החירות מספק הזדמנות להפגש מחדש עם המשנה שלפנינו, להתבונן לעומק יותר במושג החופש, ולעמוד על כמה מההבדלים בין החירות אודותיה מדברת התורה לבין זו שמציעה לנו התרבות הכללית. המשימה רלוונטית עבורנו במיוחד, שכן האידיאולוגיה השלטת היום, הליברליזם, מושתתת יותר מכל על עקרון של חירות. החופש שהיא מציעה קוסם לכולנו, אולם בנקודות רבות הוא סותר את חיי התורה ואף משמש היום כגורם הראשי בהרחקת יהודים ממנה. איזה בדיוק זן של חופש מבטיח הליברליזם, באיזו מידה הוא באמת מוגשם, והאם התורה אכן מציעה חירות ממשית ממנו?

מהיתר לחיוב

לכאורה, הליברליזם הוא המשנה המדינית הצנועה ביותר. היא אינה מנסה להנחיל לאזרחיה ערכים או לגייסם למטרה מסוימת. בדיוק להפך: היא נולדה מתוך הרצון להפוך את היחס המסורתי בין המדינה והאזרחים, כך שבמקום שהם ישרתו אותה, תשרת היא אותם. ואכן, המדינה הדמוקרטית-ליברלית מוקדשת כולה, בסופו של דבר, למימוש אידאל חירות הפרט. מנגנון הענק הפוליטי-כלכלי-בירוקרטי-צבאי חג בשלמותו סביב מלאכת הרחבת שדה הפעולה של היחיד וצמצום האילוצים המופעלים עליו. אין פירוש הדבר שאין לפרט חובות במדינה ליברלית, ואף חובות רבות; אלא פשוט שכל החובות הן עגורות של הזכויות, תוצר לוואי של השאיפה להגן על זכויות כל הפרטים. הליברליזם הוא אם כן השקפת עולם נטולת ערכים מוחלטים, ועל זה גאוותו: שהוא מאפשר לאדם לבחור את ערכיו. 'ערכו' היחיד הוא חירות הפרט, שהוא בעצם ערך חלול שנועד לאפשר לכל אחד לפעול לפי ראות עיניו (בגבולות חירות הפרט של הזולת). ואם כן המדינה הליברלית, כך נדמה, היא החופשית מכל החברות, העושה כל שביכולתה להמנע מלהתערב בהשקפת עולמם ועיצוב תודעתם של תושביה, ונותנת להם את המרחב המקסימלי לממש עצמם כראות עיניהם.

אולם תיאור זה של השפעת הליברליזם על האוחזים בו חוטא לאופן האמיתי בו השקפת העולם המדינית מעצבת את התודעה. ראשית כל, יש לסייג את האמירה כי הליברליזם אינו מבקש להנחיל לאזרחיו ערכים. מספר ערכים מסוים הוא מחויב להנחיל, ואלו הם ערכיו שלו: חירות הפרט, דמוקרטיה, שלטון החוק, וכן הלאה. כאמור, מדובר בערכים צנועים למדי, המשמשים כאמצעי גרידא למטרת הרחבת מרחב הפעולה של

היחיד. אולם מכיוון שהם הערכים היחידים שיש עליהם הסכמה, מקומם בחינוך הליברלי הופך למרכזי, מרכזי מאוד. בכל הזדמנות ומכל עבר, שומע בן התרבות הליברלית כי הדבר החשוב ביותר, הערך הנעלה מכל שהכל צריך להיות מוקדש למימוש, הוא חירותו של הפרט לממש עצמו כראות עיניו. ויש להזכיר כאן, כי החופש אודותיו מדובר איננו מצב תודעה בו האדם בוחר ממקום חופשי, אלא חופש חיצוני – הרחבה אובייקטיבית של מספר האפשרויות הפתוחות בפני האדם. אל הואקום שנוצר עם הסתלקות האמונה הדתית חודר ערך חירות הפרט ותופס את מקומו כדיבר הראשון. מאמצעי לכינון ערכים, שאמור להוליד התבוננות מעמיקה במהותם ואיכותם של הערכים שראוי לממש באמצעותו, הוא הופך לתכלית ולערך עליון, הבולם חיפוש אחר ערכים נעלים ממנו.

מה קורה בנפשו של הגדל בחברה ליברלית, הסופג מכל עבר את המסר שהחופש להתנסות הוא הערך העליון, כה עליון עד שהאפרטוס המדיני כולו נועד לקיים אותו? המסקנה המבשילה בו היא, שכדאי מאוד לנצל את החופש הזה. לא זו בלבד, אלא שאי-ניצולו הוא בגדר כפירה במפעל הליברלי כולו. בתת-ההכרה שלו מתרחשת התופעה הבאה: המנטרה המושמעת באוזניו השכם והערב "מותר לך, מותר לך, מותר לך", מיתרגמת בראשו בהדרגה לציווי "אתה חייב, אתה חייב, אתה חייב". שכן בנייתה של תמונת העולם שבמרכזה ניצב עקרון ההיתר, ושהכל בה משרת את ההיתר, הופכת בפועל, בנפש, את ההיתר לחיוב. הליברליזם פועל כדת, שההתנסות בכל מגוון חיי השעה היא מצוותו הראשית. המממשה עד תומה הוא דמות המופת ה'חיה את החיים עד הסוף'; הנמנע ממנה – הכופר המאבד את עולמו. 'מצווה' זו איננה כמובן חלק פורמאלי מהליברליזם; אולם דווקא משום שהיא אינה מוצבת בחזית אלא משמשת כרחש-הרקע של התרבות הליברלית, הרי שהיא הופכת למסר העיקרי שהיא משדרת, ההולם תמידיית באוזני בניה (ואכן, שחזור הנחות היסוד של התיאולוגיה החילונית הניצבת בשורשי הליברליזם יגלה, שהיא אינה דוגלת רק במתן האפשרות למימוש כל נטיות הנפש, אלא גם ובעיקר במימושן בפועל).

אף מבלי שנפתח את השאלה אם הנסיון להתנסות בכל פסול או ראוי, סדק ראשון בחזות המושלמת של הליברליזם נבקע בפנינו: החופש הליברלי מסווה את החיוב הבלתי-מוצהר ואף הבלתי-מודע לנצלו בפועל, וכמה שיותר. וחיוב זה אינו תוצר לוואי שולי אל הליברליזם, אלא המסר המרכזי שהוא מעביר מעצם היותו האידיאולוגיה השלטת. הגדל במסגרתה נמצא איפוא משועבד לה מלידתו, שעבוד המוכפל בשל היותו, בנוסף לכל, בלתי-מודע לעבודתו.

שיון נפש

ביקורת החופש שמציע הליברליזם צריכה לחדור עמוק יותר. חשיפת הציווי הסמוי שלו מבהירה נקודה אחת, אולם יש לברר גם את אופן מימושה של הבחירה החופשית עצמה במסגרתו.

סוגיית חופש הבחירה קשורה בטבורה בשאלת מבנה הנפש. ההכרה בכך שלנפש יש מבנה מסוים, ושהיא בנויה ממספר מרכיבים המשתלבים זה בזה, משפיעה על השאלה, אלו חלקים ממנה משתתפים בביצוע הבחירה? עיון בסוגיה זו מגלה, כי הליברליזם צמח יד ביד עם דימוי חדש של מבנה הנפש, ולפיכך גם תפיסה חדשה של האופן בו מתבצעת בחירה, שונים מאוד מבעבר.

אחד מיסודותיה של השקפת עולם דתית היא, שבורא העולם מאופיין באחדות, בזמן שהבריאה בנויה מריבוי כוחות. מבנה זה משתקף גם ביחסים בין הבורא לאדם: בזמן שהי' אחד ורצונו אחד, האדם בנוי משני יסודות, גוף ונשמה, ולפיכך פועלים בו לפחות שני יצרים, הראשון נמוך וגשמי והשני נעלה ורוחני. השניות הקיימת באדם מספקת למעשה את שני הקטבים של מעין סולם של כוחות הפועלים בו, השייכים לדרגות תודעה שונות. ציור הנפש כבניין רב-קומתי כזה איננו מאפיין רק של היהדות או הנצרות, אלא מבטא אינטואיציה אוניברסלית, הרווחת בכמעט כל התרבויות שהתפתחו מעבר לשלב הטוטמי (ייחודו של מבנה הנפש לפי הקבלה, נציין כאן, הוא שהוא כולל ציר רוחני בנוסף לציר האנכי, כלומר נטיות בעל אופי שונה אך דרגה זהה). סולם של דרגות בנפש פירושו גם סולם של רצונות, המטפס מתאוות נמוכות, רגעיות ואנוכיות,

מעלה אל שאיפות נעלות יותר, החותרות בדרך כלל למושאים נצחיים וכלליים יותר. חופש הבחירה לפיכך, יותר משהוא קשור בגודל שדה הפעולה בחוץ, נוגע בדרגת ההתפתחות הרוחנית של האדם, ובמידת יכולתו להתעלות מעל מאוייו הנמוכים ולהזדהות עם הגבוהים. ככל שאנו פועלים מדרגה גבוהה יותר בסולם, כן אנו חופשיים יותר.

המודרניות חוללה בהדרגה מהפכה מוחלטת בתפיסת האדם, שביסודה ביטלה את היחסים המסורתיים בינו לבין ה', וניסתה לשוות לו איכויות אלוקיות. כתוצאה, החל האדם להתפס לא עוד כיצור שנוי המונע בידי יצרים סותרים, אלא כיצור שלם בעל רצון אחד ויחיד. התהליך היה הדרגתי, וכלל בראשיתו פיצול לשני דגמים מנוגדים של סולם-נפש: דגם ההשכלה, הנאמן ברוחו לדגם המסורתי, לפיו האדם מממש עצמו דרך השלטת השכל על היצרים והרגשות; ודגם הרומנטיקה, ההפוך לו, לפיו הבחירות האותנטיות מקורן בדרגות הבסיסיות והרגשיות יותר ואילו השכל מרחיק את האדם מעצמו. אולם תומכי שני הדגמים תמכו בסופו של דבר באידיאולוגיה הליברלית, לפיה האדם צריך להחליט באופן סובייקטיבי מהו 'רצונו', וכל עוד הוא אינו מתנגש עם רצונות זולתו, לממש אותו. גישה זו דוחה למעשה כל מפת-נפש שהיא, ומשלחת את האדם לשוטטות חסרת כיוון בין מאוייו השונים, במטרה לדלות מהם את 'רצונו' האמיתי. אם בעבר דמה האדם המתכנס לתוככי נפשו לעולה-דגל המבקש להעפיל לפסגת נשמתו או לצלול אל האני האותנטי שלו, הרי שכיום הוא דומה לנוז השט הנה והנה על פני זרם התודעה, ללא כל חוש הבחנה בין מעלה ומטה.

מי שחזה תהליך זה ותיאר אותו בדיוק מבהיל היה הפילוסוף היווני אפלטון. בקטע שראוי לחסידי הליברליזם והדמוקרטיה לעיין בו יותר (פוליטיאה, פרקים ח-ט, כתבי אפלטון כרך ב') מתאר אפלטון את מבנה נפשו וגורלו של "האדם הדמוקרטי" – מי שגדל במדינה הדוגלת בחירות ושיוון ומפנים לתוכו את ערכיה. דימוי הנפש, הוא מסביר, מקביל תמיד למבנה המדינה, ולכן בחברה דמוקרטית תידמה הנפש למעין 'אסיפת-עם' של רצונות, כאשר התאוות הנמוכות ביותר תוצבנה על פני מישור אחד עם הגבוהות ביותר, ואיש לא יעז לסווגן לפי מעמד. האיש הדמוקרטי, כותב אפלטון, "לא יקבל דבריו של אדם אשר יסביר שיש הנאות שמקורן בתאוות נאות וטובות, ויש שמקורן בנפסדות, ואלה – מן הראוי שיטפחן ויכבדן, והללו – יכבשן וישעבד אותן; לא כי, הוא דוחה כל אותם הדיבורים וטוען, שהתאוות – כולן דומות, וראויות לכבוד שווה בשווה" (עמ' 488).

הסוקר את הנוף התרבותי העכשווי, יכול לראות בנקל כי תהליך זה אכן מתרחש בחברה המערבית, וצובר תאוצה משנה לשנה. מרחב הדימויים הציבורי והתקשורתי, החל מסרטי הילדים החדשים, המשך בקליפים המוזיקליים וכלה באמנות המוזיאונית, דומה היום לנוף הזוי בו דרים בכפיפה אחת הנשגב ביותר עם הארצי ביותר, הקדוש עם הפרוורטי והגס עם המעודן, נמהלים בהדרגה לכדי בליל רועש וחסר פשר. מרחב זה אינו אלא הקרנה כלפי חוץ של נפש הדור, דור שנולד אחר כל הפירוקים של הדאדא והסוריאליזם והפופ-ארט, דור שלא ידע את סולם הרוח והמוסר אלא נולד בינות הריסותיו. ילדי הטלוויזיה של היום מתוודעים לפרודיה לפני המקור, ולגרסה הצינית של כל האצילי והנקלה לפני שהחוש להבחין ביניהם ניטע במ (ראו סרטי 'שֶׁרְק' ודומיהם). הם סופגים את ההמולה הזו, והיא הופכת לשכבת התשתית של נפשם, מרבץ של חול רך שכמעט בלתי אפשרי לתקוע בו יסודות להקמת בניין. הם נדמים כעשירים ומשכילים יותר מכל הדורות שקדמו להם, מנווטים בבטחה כבר בגיל רך דרך נוף רחב של אסוציאציות וידיעות; אולם למעשה הם העניים מכולם ביכולתם לחוש בקיומם של מעמקים ופסגות בנוף הזה, האבודים מכולם ביכולתם לכוון את נשמתם אל עבר מקורותיה, או אפילו להבין שיש להם נשמה.

לפי אפלטון, תוצאתה של ההצבעה הדמוקרטית בנפש, ככל הצבעה דמוקרטית, היא נצחון הרוב. בשלבים הראשוניים ייטה הרוב מעלה ומטה במידה שווה, אולם בהדרגה נידונים להפסיד הרצונות הגבוהים, שכוחן טמון באיכות, לטובת התאוות הנמוכות יותר, שכוחן רב מבחינה כמותית. גורלו של האיש הדמוקרטי, הוא חוזה, להדרדר לכדי האיש הרודני, שבו תאוה נמוכה אחת שולטת ביד רמה בכל האחרות – שחזור של סולם הנפש, הפעם בצורת מבנה מעמדי מהופך. גם תהליך זה ניכר בתרבות הפופולרית ובפני הדור הצעיר: את המהפכה המתירנית והיצרנית שרוממה את החייתי על פני האנושי, מחליפה בהדרגה מתירנות חדשה, ששבעה

מהיצרים החייתיים והפרועים ומוצאת מפלט ברובד הצמחי של הנפש, בשקיעה רפויה אל אדישות ותמהון לבב, המוצגים כפסגת הרוחניות. השלב הבא היחידי האפשרי בהדרדרות זו הוא השקיעה אל האדם הדומם, המרוקן מכל תוכן ואפילו מכל תהיה. אחד שאינו יודע לשאול.

הליברליזם נשען על הסברה כי האדם מסוגל לזהות בתוך מגוון מניעיו וכוחותיו הפנימיים את ה'אני' האמיתי שלו ולבחור בחירות אותנטיות. אולם הוא מתעלם מהעובדה, שאם לא מציידים את האדם במפה ומצפן המבוססים על השקפת עולם ערכית ורוחנית כלשהי, הוא נידון להאבד במרחבי נפשו. הליברליזם מפקיר את האדם להיוותר במצבו הנתון, ועל-פי-רוב לא לקיים בחירות אמיתיות כלל, אלא פשוט לנהות אחר הנטייה השלטת בו באותו רגע. כלי הניווט היחידי שהוא נותן לו הוא האיסור לפגוע בזולת, ומסביב לסלע זעיר זו הוא מותיר אותו להסתחרר לכל עבר בנסיון לחפש את אושרו. אפילו הפגיעה בעצמו אינה אסורה לו, מה שמוליד את הפגם המזיק ביותר כנראה במערכת הזו: שהיא פוערת בפני האדם מרחב אדיר של אפיקי תנועה המובילים להרס-עצמי, ואינה מסוגלת לסמנם כפסולים. הביקוש ההולך וגובר לאותנזיה ("המתת-חסד") במצבים פחות ופחות קשים, שהחברות הליברליות יותר נוטות בהדרגה לאשר, הוא העדות הקיצונית ביותר להפקרת האדם לקבוע מתוך מצוקה את גורל חייו, ואף לשים להם קץ, וכל זאת מבלי שיצילו אותו מכך, מבלי אפילו שתוענק לו האפשרות לאמץ בעצמו נקודת תצפית מחוץ למצוקתו. אולם הרבה לפני קיצוניות זו מסתעפים אינספור שבילים הרסניים שקטים יותר – של הסתממות והתנוולות וכאון – שרבים מתרחקים לצעוד בהם מבלי שאיש יבוא לעזרתם, פן יחלל את 'חירותם' לבחור את דרך חייהם. אידאל החופש הליברלי לא רק שאינו מחלץ מדפוסי חיים שליליים, אלא שהוא משקע את הבריות בהם.

עבודת של חירות

אחד מחידושיהם החשובים של ההוגים הפוסטמודרנים הוא, שהפלת המונארכיה לטובת הדמוקרטיה הליברלית לא שחררה את האדם משעבוד למבני-כוח חיצוניים, אלא רק המירה מבנה-כוח גלוי ברשת של מבנים סמויים יותר. חופש מוחלט, הם מראים, אינו אפשרי, והאדם תמיד נתון בתוך מסגרות של כללים, מוסכמות, ערכים ודפוסי-חשיבה המבנים את תפיסת עולמו (בסתירה עצמית בוטה, קוראים אותם הוגים להשתחרר אף מאלו, וזאת למרות שלשיטתם לא ניתן לעשות זאת; מכאן אופייה הניהיליסטי של הגותם). להכרה בכך שהאדם תמיד כבול למסגרות ערכים יש השלכות מרחיקות לכת לגבי שאלת החירות. חירות האדם, נגזר ממנה, אינה טמונה ביציאה מכל המסגרות, שכן דבר זה אינו אפשרי. תהא אשר תהא, היא מוכרחה להתקיים בתוך מסגרת מסוימת. שאלת החירות אם כן איננה כלל 'כיצד להשתחרר מכל האדונים', אלא 'באיזה אדון לבחור'?

והנה, חידוש פוסטמודרני זה הוא אחת התובנות העתיקות ביותר של היהדות. "כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדֵי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם", אומר ה' בספר ויקרא (כה נה), והגמרא מפרשת: "עבדי הם, ולא עבדים לעבדים" (בבא מציעא י"א, ומקומות אחרים). יציאת מצרים המירה במוצהר עבדות בעבדות, כמו להודות: תמיד אנו עבדים. אולם שתי העבדויות שונות מהותית, וכאן מופיעה נקודת החירות: בזמן שהעבדות שהופסקה היתה עבדות לעבד, כלומר השתייכות למסגרת אנושית שהיא בעצמה כבולה למושגים מוגבלים, העבדות החדשה היא עבדות לה', היינו התקשרות לתודעה שהיא מעל כל הגבולות. לאחר שחשפנו כמה מהסתירות הפנימיות שבלברליזם, אנו ערוכים טוב יותר להבין מדוע כך הם הדברים.

נקודת השוני הראשונה היא, שהשעבוד לחוקי התורה היא עבדות מדעת. אם אנו תמיד מוגבלים למסגרת, קריטריון ראשון לחירות הוא המודעות לכך. הליברליזם, כפי שראינו, הוא דוגמא למערכת המייצרת מסגרת בה אנו תחת האשליה שאנו משוחררים ממסגרות. ליברל מודרני מציית בעיורון גמור לסדרה ארוכה של מוסכמות שנקחו עבורו בדורות קודמים, אולם הוא לעולם אינו נדרש ללמוד אותם, אינו מחונך להבחין בין ההנחות האקסיומטיות שבסיסן לבין המסקנות שנגזרו מהן, או לנתחם לעומקם. הוא מורגל לפעול תחת הרושם השקרי שהוא משוחרר מכל מוסכמה. התורה לעומת זאת, היא מערכת שבה-בעת שהיא מגבילה,

מחייבת את הכפוף לה להתעמת תדיר עם ניסוחם המפורש של הגבולות בהם הוא נתון. הוא מוכרח להיות ער לקיומם ולאופן פעולתם, וכן להעמיק ללא הרף בחיפוש אחר פשרם. רפלקסיה זו פועלת לשחרור האדם מהדימוי העצמי הכוזב שהוא אוטונומי, ובזאת מעלה אותו לעבודות מסדר גבוה, שאינה מתכחשת למסגרתה אלא אדרבא, מצויה בתהליך מתמיד של הזדהות עמה.

הנקודה השניה קשורה בכלים שמעניקים חיי התורה להתמצאות במרחבי הנפש ולהבחנה בין רצונות גבוהים ונמוכים. מגיל צעיר, הם מחנכים את הנער להעפיל אל מעל להתפעלויות הרגשיות הראשוניות שלו, להשתיק במעט את המולתן ולנסות לשמוע את צלילן של תגובות דקות יותר בתוך נפשו. חיי המצוות והלימוד הם כמובן עול על הנפש, אך גם האמצעי לעלות ממנה אל רבדי הרוח והנשמה המוצפנים בה. עול התורה מעניק חופש שהשחרור הליברלי גוזל: החופש לשמוע את קול רשויות הערכאה הגבוהות שבנו, ששדה ראייתן רחב יותר ויכולת בחירתן גדולה יותר. מוצא זה אינו היחיד לכאורה, ויתכן לו פתרון כמו זה שהוצע בידי אפלטון – חינוך פילוסופי הממשיל את השכל על התאוות והרגשות; אולם פתרון התורה מעמיק מפתרון זה, שכן הוא מכיר בקיומן של קומות על-שכליות בנשמה, שהשכל לעומתן מצומצם ומוגבל בדיוק כפי שהיצרים והרגשות מוגבלים לעומתו. גם בחינוך אפלטוני אידיאלי, אף שהאדם ישתחרר בו מהשעבוד לתאוות ויתמסר למחשבות, הוא יוותר עדיין עבד לעבד, תחום לגבולות המחשבה האנושית. רק הנכונות להרפות גם מהרובד השכלי ולהתמסר למסגרת בעלת חוקים על-שכליים יכולה לשחרר את הרבדים הגבוהים ביותר, ולעשותנו בני חורין אמיתיים.

המתקה

לפי דרך החסידות, לאחר ההתבדלות מהליברליזם צריכה לבוא המתקתו – מימוש הנקודה הגבוהה הצפונה בו בדרך מתוקנת. אין לסיים מאמר כזה מבלי להצביע על שורשיהם הרוחניים של התופעות הקשות שסקרנו כאן, ולהמחיש במעט כיצד ניתן להתמתקן.

הרצון להתנסות בכל החוויות משתלשל מאמונה גבוהה ביותר, שהי נוכח בכל פן ופן בבריאה. אולם הוא מהווה שיבוש שלה, ניוונה לכדי המשאלה הילדותית למצוא את עצמנו בכל מקום. לכן הוא מבקש להתנסות בכל החוויות מבלי לברר את תוכן מקליפתן ומבלי לזכך את עצמנו. העולמות החיצוניים המפתים להתרחק מדרך ה' מסומלים ביהדות בידי *שבעים הלשון* של אומות העולם; והנה, מספר זה הוא גם מספר הפנים הנסתרות של התורה, המתגלות בשלמותן לתלמיד התורה המעמיק, הלוגם מיין תורת הסוד. שבעים הפנים מכילים את תמציתם המזוקקת של תרבויות שבעים העמים, מופשטת מלבושיהם החיצוניים, ומאפשרים מפגש פנימי עמו, וכך הגשמה מתוקנת של השאיפה להתוודע לכל פני המציאות.

השתוות דרגות הנפש מקורה אף היא באמונה חיובית, התופסת שמכיוון שה' נעלה לאין ערוך מהמציאות, אזי הכל בה *משתווה אל מולו*. בדרגת השגה גבוהה זו, מורגש שגם הצדדים הרוחניים ביותר של הבריאה אינם מבטאים כהוא זה את מהות האלוקות, ומבחינה זו אינם נעלים על צדדיה הגשמיים. השגה זו מבחינה בין גבוה ונמוך, אולם היא זוכרת שאינם אלא יחסיים. היא בוטאה בידי הבעש"ט בקביעתו כי "תכלית הידיעה שלא נדע": הנסיון לטפס בדרכי ידיעת ה' מובילה בהדרגה למסקנה כי הוא אינו ניתן לידיעה, ושכל הנודע אינו הוא. שיוון הנפש המודרני נמשך מהשתוות גבוהה זו, אולם הוא מעוותה ומורידה לגרסתה הנמוכה ביותר. בזמן שהיא מושגת מתוך החיפוש אחר הנעלה, וכך מגיעה לאמונה בעליון מכל עליון, מבטא הוא ויתור לכתחילאי על הנעלה, שאינו מכיר כלל במשהו מעבר לטבע אלא הולך וטובע בתוכו. יגיעה ממשית החותרת לידיעת ה' מובילה לידיעה האמיתית שהוא אינו נודע, ולהרגשת ההשתוות האמיתית.